

СТРУКТУРНА СХЕМА РЕЧЕННЯ ЯК ОДИНИЦЯ СИНТАКСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті проаналізовано погляди мовознавців на структурну схему речення як одиницю синтаксичної парадигми. Відповідно до двох типів парадигми речення – модифікаційної (словозмінної) і дериваційної (словотвірної) – виділено два типи структурної схеми речення як одиниці синтаксичної парадигми. Структурну схему першого типу формує предикат, що валентністними характеристиками визначає структурно-граматичний та семантичний мінімум речення. Структурну схему другого типу, дериваційну, характеризують дериваційні відношення між вихідними синтаксичними конструкціями і похідними, або дериватами.

Ключові слова: парадигма речення, структурна схема речення, модифікації, трансформації, валентністні властивості предиката, модель речення.

Проблема синтаксичної парадигматики у зв'язку з розглядом речення як ієрархічно організованої системи, сформованої валентністними характеристиками предиката, потребує комплексного вивчення. Поширеним є трактування парадигми речення як спільного типу зміни речення, побудованого за тією чи іншою структурною схемою, тобто регулярні модифікації однієї синтаксичної моделі і трансформації однієї моделі в іншу [17, с. 422].

Відтоді, як було встановлено подібність між парадигматичними властивостями слова і речення, вивчати парадигму речення почали за аналогією до парадигми слова. Слово формує два ряди співвідношень, або дві парадигми – словозмінну і словотвірну. Свідченням важливості розмежування словозмінних і словотвірних парадигм є введення подібного розмежування в синтаксисі. За аналогією до парадигматичних властивостей слова вчені виділили два типи парадигм речення: парадигму словозмінного і парадигму словотвірного типу [3, с. 69].

Грамматичні видозміни речень, які визначають як парадигма, пов'язані, на думку Н.В.Гуйванюк, з різним оформленням основного граматичного значення – предикативності (часовості, способовості, особовості). Проте в синтаксисі речень існує ще цілий ряд формальних і семантичних видозмін, пов'язаних з експліцитним та імпліцитним вираженням семантико-граматичних категорій речення, як „спрощенням”, „скороченням” („конденсацією”) завдяки структурній редуції чи „розгортанням” семантичних основ, пов'язаних з ускладненнями різного роду смислами (суб'єктивного та прагматичного характеру), актуалізацією компонентів висловлення, спричиненою зміною порядку словоформ, інтонацією, перестановкою фразового наголосу тощо. Ці та деякі інші співвідношення також пов'язані з поняттям парадигми [5, с. 107].

Витлумачуючи парадигму речення як протиставлені ряди (варіанти) синтаксичних структур – виразників однієї структурної схеми речення (інваріанта), – Г.О.Золотова виокремлює такі типи співвідношень інваріанта з варіантами: 1) модифікації інваріанта, що охоплюють власне синтаксичні,

формальні, перетворення базового речення при збереженні структурної схеми речення і її загального значення, та семантико-синтаксичні перетворення структурної схеми базового речення, що передбачають вираження модально-волюнтативного відношення суб'єкта до дії, процесу, стану тощо, передачу фазисних, експресивних, питальних і заперечних значень, 2) дериваційні трансформації інваріанта, пов'язані з дериваційними змінами структурної схеми базового речення при збереженні загальної семантики синтаксичної одиниці.

Дослідження обсягу структурної схеми речення як одиниці синтаксичної парадигми є одним з визначальних критеріїв створення типології парадигм речень. Завдання типології речення, на її думку, полягає не лише і не стільки в номінації, позначенні типів, моделей речення, скільки в тому, щоб на основі диференціальних ознак співвіднести їх одне з одним, виявити спільне і відмінне в їх структурно-смісловій будові, визначити таким шляхом системне місце кожної моделі і отримати в результаті загальну картину системної організації синтаксису [8, с. 174 – 175].

Одиниця синтаксичної парадигми – структурна основа речення – вперше була виділена в працях Р.Зимека, В.Грабе, П.Адамца, які й дали їй визначення. До структурної основи вони зараховували не тільки головні члени, але й другорядні, наявність яких чітко окреслена валентністю дієслова [6, с. 296]. П.Адамец, розглядаючи ступінь поширеності речень у структурі парадигми, відзначає, що до структурної основи речення зараховують всі компоненти речення, зумовлені валентністю предиката, а не лише головні [1, с. 210].

Й.Ф.Андерш також уважає, що модель речення має враховувати потенційно-сполучувальні властивості дієслова, вжитого в ролі предиката, і, відповідно, спираючись на валентно-інтенційні властивості, він пропонує визначити набір моделей речення, або мінімальних реченнєвих структур мови, розмежовуючи формальний і семантичний аспекти речення [2, с. 17 – 18].

Зважає на валентнісні властивості компонентів структурної схеми і Т.П.Ломтєв, який розглядає модель речення як каркас, де означальне і означуване перебувають у взаємно однозначному співвідношенні [11, с. 27]. У структурі речення є парадигматичні та синтагматичні відношення. Парадигматичні відношення, що мають закономірний характер, витлумачені як смислові відношення між елементами різних моделей різних речень, синтагматичні відношення – міжслівні зв'язки всередині однієї моделі [11, с. 30 – 33].

При встановленні парадигматичних відношень, на його думку, потрібно з'ясувати підстави тотожності відповідних речень і підстави їх відмінностей. Тотожність необхідна для можливості закономірного зближення різних речень, для встановлення того чи того парадигматичного відношення. Формулювання підстав відмінностей чи протиставлення дозволить встановити значення і співвідношення протиставлень того чи того парадигматичного відношення. Залежно від підстав тотожності і відмінностей парадигматичні відношення розподілено на два класи. До першого належать парадигматичні відношення, засновані на тотожності і відмінностях постійних чи перемінних (непостійних)

елементів різних речень. Підставою тотожності кількох речень може бути тотожність постійних елементів і відмінність непостійних: *Петро любив Івана, Федір презирав Сидора, Павло ненавидів Сергія і т.д.*

Речення, тотожні за постійними елементами і відмінні за перемінними, утворюють парадигматичну серію. Підставою тотожності кількох речень слугує тотожність перемінних і відмінність постійних елементів. Речення тотожні за перемінними елементами і відмінні за постійними, утворюють парадигматичний ряд, членами якого є дві серії речень.

Парадигматичний ряд може бути непротиставним (відмінності постійних елементів речень, що належать до різних серій, не пов'язані з відмінностями у змісті (*писав ночами писав по ночах, працювали біля дороги і працювали коло дороги*)) і протиставним (коли є різниця в семантиці (*Він поранив руку об скло і Він поранив руку склом*)). Другий клас формують парадигматичні відношення, засновані на тотожності і відмінностях валентних властивостей словесних форм різних речень. Такі парадигматичні ряди мають ешелоноване розташування, тобто є початкові і кінцеві ряди [11, с. 34 – 36].

Г.О.Золотова співвідносить типи предикатів і типи речень. Відображаючи категоріальні зв'язки між явищами дійсності, типові значення речень, на її думку, виражені передусім в категоріально-граматичному характері предиката. Комплексний розгляд властивостей дієслівного предиката відкриває можливості побудови семантико-синтаксичної класифікації речень, що виявляє єдність форми і змісту в синтаксисі. Отже, структура речення формує співвідношення суб'єктного і предикатного компонентів, які утворюють модель речення. Типологічне співвідношення моделей передбачає конвенціональне встановлення ознак, наявність або відсутність яких характеризує основні, вихідні, центральні моделі, відрізняючи їх від моделей, що представляють граматичні, структурно-семантичні, експресивні модифікації чи мовленнєві реалізації первинних моделей [8, с. 168 – 178].

Н.Ю.Шведова зазначає, що просте речення існує в мові не в одному якомусь єдиному і незмінному виді, а в певній сукупності регулярно відтворюваних виявів. Ці вияви являють собою не що інше, як системно зумовлені і взаємозалежні видозміни структурної схеми, протиставлені за різним об'єктивно-модальним і часовим значенням. Такі видозміни відбуваються в самій схемі і носять внутрішній характер: вони не пов'язані з введенням у речення сполучників і сполучних елементів, так званих модальних слів чи модальних часток.

Структурні схеми речення – явище внутрішньо складне. Вони представлені, з одного боку, кінечним списком елементарних зразків, а з іншого, кожна з них має систему форм, а системи, що співпадають, утворюють класи парадигм [19, с. 11].

Розмежовуючи парадигму і форму речення, Н.Ю.Шведова виділяє, крім власне структурних схем речення, види їхніх регулярних реалізацій: конситуативно зумовлені (тобто зумовлені ситуацією чи контекстом) і конситуативно не зумовлені. Факторами, які зумовлюють різні реалізації однієї і тієї ж структурної схеми речення, є: 1) повнота чи неповнота схеми; 2)

характер поєднання головних членів (при двоскладності), 3) можливість введення напівзв'язкових дієслів, 4) наявність різних часток, що надають реченню експресії чи обмежують можливість наповнення схеми, впливають на характер її парадигми [19, с. 16].

На думку Н.Ю.Шведової, поняття „структурна схема речення” не збігається з поняттям „парадигма речення”: різні структурні схеми можуть змінюватися в межах однієї парадигми, і різні реалізації однієї структурної схеми можуть мати різні парадигми. На вибір парадигми можуть впливати, крім самої структурної схеми, такі фактори, як характер зв'язки, наявність чи відсутність детермінанта, у певних випадках – семантика слів, якими виражені головні члени речення. Цим і зумовлене неспівпадіння типології структурних схем простого речення з типологією їхніх парадигм [19, с. 24].

У парадигмі речення, яка у Н.Ю.Шведової восьмикомпонентна, одна форма протиставлена всім іншим як вихідна. Вихідна форма відкриває парадигму; вона представляє структурну схему. Практично завжди ця форма є найбільш вживаним, найпростішим і стилістично нейтральним членом парадигми. Найтиповіша для різних видів речень вихідна форма зі значенням синтаксичного теперішнього часу: *Дім збудували, Він учитель, Зима, Нас троє* тощо [19, с. 25 – 32].

Вона відмежовує від структурних схем простого речення такі побудови, які традиційно зараховують до граматичного опису простого речення, але такими схемами не є. До системи простого речення не належать окремі словоформи і поєднання слів, що не допускають лексичного варіювання і використовуються як готові вирази ствердження чи заперечення, згоди чи незгоди, привітання, подяки чи відповіді на неї, вибачення і відповіді на нього, побажання, оцінки, волевиявлення, заклику тощо: *Дякую! Будь ласка!, Прощайте!, Ваше здоров'я!, Добре! Гарзд! тощо* [19, с. 65].

Р.Мразек також наголошує на необхідності дослідження не лише основних, суто граматичних структур речення, але й на утворених типах з додаванням маркованої модальності чи емоційної оцінки, при цьому має бути розглянута як об'єктивна модальність, так і суб'єктивна [13, с. 181].

Р.Якобсон убачає парадигму в заданому наборі кореляцій між „маркованими” і „немаркованими” членами, або між глибинними (ядерними) і поверхневими структурами. Структура вербального коду представляє ієрархію відношень між цілим і частиною. Від моделі речення як цілого він переходить до різних синтаксичних зразків речення [20, 304 – 410].

Поняття парадигми речення як системи його форм, на думку А.П.Загнітка, протиставлене аналізу парадигми речення, який передбачає з'ясування регулярності реалізації структурного мінімуму речення. Поняття регулярної реалізації відображає особливості внутрішньомовних співвідношень структурних схем, оскільки регулярні реалізації: 1) це такі видозміни структурної схеми речення, які не руйнують її тотожності; 2) є контекстуально незумовленими [7, с. 40].

Односкладність / двоскладність, дієслівність / недієслівність, виражені в синтаксичній формі поєднаних предикативним зв'язком компонентів моделі

речення, – це, як зазначає Г.О.Золотова, постійні ознаки структури речення, що збережені в усіх її граматичних і структурно-семантичних модифікаціях. Граматичні значення часу, модальності – ознаки структури речення необхідні, але перемінні, оскільки одна і та сама структура може представати в одному з двох модальних значень (реальність /ірреальність), в одному з трьох часових, в одному з трьох особових значень. Перемінні ознаки структури виступають віссю, що тримає на собі постійні компоненти. Вісь може повертатися різними граматичними гранями, будова її може зазнати ускладнення, але основні компоненти є незмінними і перебувають у незмінних структурно-сміслових відношеннях одне з одним [9, с. 129 – 130].

Н.В.Гуйванюк, поділяючи думку В.А.Белошапкової щодо парадигми речення, до парадигми речення відносить такі видозміни речень: 1) будь-які системні видозміни речення внутрішньосхемного характеру, тобто ті, що не змінюють характерних ознак його структурної схеми, тобто „внутрішньосхемні видозміни”; 2) будь-які системні протиставлення речень різних структурних схем що виявляються в можливості чи неможливості перетворення речень однієї схеми в речення з іншими структурними схемами і в співвідношеннях між ними і взаємопереходи (взаємотрансформації) між ними, тобто „міжсхемні видозміни”; 3) будь-які протиставлення речень одного формального класу іншим синтаксичним одиницям чи їх частинам (словосполученню і складному реченню чи його частині, наприклад підрядній), які також перебувають у відношеннях можливих взаємоперетворень і співвідношень між реченням і тією конструкцією, яку отримуємо унаслідок перетворення („міжрівневі видозміни”) [16, с. 658; 5, с. 109]. Отже, парадигма речення включає і власне видозміни структурної схеми речення, і її можливі перетворення в інші схеми і в схеми інших синтаксичних одиниць при тотожності лексичної бази [16, с. 658 – 659].

На семантичну тотожність указував і З.Херріс. Він, використовуючи метод еквівалентних заміन, у праці „Спільна зустрічність і трансформація в мовній структурі” розрізняє співвідносність синтаксичних структур на основі субституцій і співвідносність на основі трансформацій, хоч ці поняття досить близькі і ґрунтуються на „семантичній еквівалентності” [18, с. 541].

Визначення поняття структурної схеми речення має передбачати не лише модифікаційні зміни речення, але й дериваційні. К.Г.Городенська зазначає, що виділення в синтаксичній парадигматиці парадигми словотвірного типу розширює і поглиблює парадигматичний аспект вивчення синтаксичних одиниць, повніше представляє всю складність системної організації синтаксичного рівня мови, оскільки встановлює здатність речення входити в різні ряди співвідношень, тобто бути членом кількох парадигм, що свідчить про різноманітність системних відношень у синтаксисі. Дериваційну парадигму базової синтаксичної одиниці, роль якої насамперед виконує речення, визначають як набір похідних від неї синтаксичних одиниць, утворених на першому етапі деривації, тобто безпосередньо від неї [4, 145].

Розмежовуючи поняття форми і моделі простого речення, Є.А.Седельніков виділяє „внутрішні” трансформації, що полягають у перетворенні форм речення в межах однієї моделі (це збігається з поняттям

парадигматичного аналізу) і „зовнішні” трансформації, які є міжмодельними і за допомогою яких утворено різні моделі речень, напр.: трансформаціями другого типу є *Столяри будують дім – Дім будується столярами*. Кожне речення, що входить у парадигматичні ряди протиставлень, являє собою конкретну форму в системі форм, утвореній парадигматичними рядами. Те спільне, що властиве сукупності всіх цих форм, може бути назване моделлю речення. Відмінності між моделями речень зумовлені структурою синтагми, що утворює речення, категоріальною належністю її членів, а також характером і кількістю парадигм, властивих певній моделі речення. Напр.: моделі, представлені формами речень *Він читає і Він буде студентом* відмінні тим, що в першій функцію диференціації виконує особова форма дієслова, а в другій – дієслова-зв'язка в поєднанні з іменником [15, с. 70 – 72].

О.І.Москальська запропонувала перетворення в межах однієї структурної схеми розглядати як парадигматичну модифікацію форми речення. Складність розмежування парадигматичних відношень і деривації в синтаксисі спричинена, на її думку, тим, що ці поняття мають певні спільні підґрунтя. Обидва пов'язані з динамічним підходом до речення, з поняттям синтаксичного процесу; обидва пов'язані із спільним завданням встановити регулярні зв'язки між різноманітними синтаксичними структурами в системі мови і з постулюванням наявності в мові кінчного числа правил перетворення синтаксичних структур. Проте як самі синтаксичні процеси, так і характер відношень між синтаксичними структурами, що виникають на їх основі, далеко не однорідні, і відмінності між ними можуть служити критерієм для розмежування розглядуваних понять [12, с. 72].

Найбільш значимою є відмінність між внутрішньомодельними модифікаціями речення, що відбуваються в рамках єдиної структурної схеми і які не порушують тотожності моделі, і міжмодельними модифікаціями, тобто перетвореннями, які ведуть до зміни структурної схеми речення.

До числа внутрішньомодельних синтаксичних процесів відносять регулярні реалізації моделі речення, а також такі синтаксичні процеси, як розгортання, розширення, ускладнення схеми речення, а також парадигматичні зміни форми речення. Специфіка останніх порівняно з іншими видами внутрішньомодельних модифікацій полягає в тому, що в межах однієї структурної схеми вони створюють систему форм речення, що перебувають у відношенні багатомірних опозицій, і служать тим самим для вираження ряду граматичних значень рівня речення: наприклад: *ствердження – питання – спонування (Він прийшов – Він прийшов? – Хай він прийде!)*, *ствердження – заперечення (Він прийшов – Він не прийшов)*, *реальність – ірреальність (Він прийшов – Хоча б він прийшов)* [12, с. 74].

При деривації йдеться не лише про різність структури двох речень, побудованих за двома співвідносними між собою, але самостійними моделями, а про ускладнення структури речення – про отримання речення-деривата шляхом додавання до вихідного речення певного оператора. Цими операторами в О.І.Москальської є оператори каузації, опосередкованості, перцепції [12, с. 76 – 77].

Слушною видається думка Є.Куриловича щодо відмінностей первинної і вторинної функції. Якщо зміна синтаксичної функції певної форми А тягне за собою формальну зміну А в В (при тій же лексичній функції), первинною синтаксичною функцією є та, що відповідає вихідній формі, а вторинною – та, що відповідає похідній формі. Синтаксичний дериват – це форма з тим же лексичним змістом, що і вихідна форма, але з іншою синтаксичною функцією [10, с. 59 – 61].

Отже, два типи парадигми речення – модифікаційна (словозмінна, формозмінна) та дериваційна (словотвірна) – зумовлюють виокремлення двох типів структурної схеми речення як одиниці парадигми. Структурну схему першого типу формує предикат, що валентністними характеристиками визначає структурно-граматичний та семантичний мінімум речення. Парадигматичні відношення між компонентами такої схеми зумовлені різноманітними опозиціями, пов'язаними з вираженням ряду граматичних значень речення як синтаксичної одиниці. Їх потрактуємо як семантико-граматичні парадигматичні відношення. Структурну схему другого типу, дериваційну, характеризують дериваційні відношення між вихідними синтаксичними конструкціями і похідними, або дериватами. Її складниками є структурні схеми вихідного речення і деривата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике / П.Адамец // Языкознание в Чехословакии: [сб. статей 1956-1974 / под ред. А.Г.Широковой]. – М.: Прогресс, 1978. – С.209 – 215.
2. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Йосип Фридрихович Андерш. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
3. Валух З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія / Зоя Орестівна Валух. – Київ – Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
4. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / Катерина Григорівна Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк, 2006. – 378 с.
8. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Галина Александровна Золотова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.
9. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Галина Александровна Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
10. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Ежи Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
11. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений (к вопросу о предмете синтаксиса) / Т.П.Ломтев // НДВШ: Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 26-37.
12. Москальская О.И. Синтаксическая парадигматика и синтаксическая деривация / О.И.Москальская // Проблемы общего и германского языкознания. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 71 – 78.

13. Мразек Р. Типология славянского простого предложения / Р.Мразек // Языкознание в Чехословакии: [сб. статей 1956-1974/ под ред. А.Г.Широковой]. – М.: Прогресс, 1978. – С. 181 – 188.
14. Русская грамматика: в 2 т. / гл. ред. Н.Ю.Шведова. – М. Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
15. Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений / Седельников Е.А. // НДВШ: Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 66 – 77.
16. Современный русский язык / под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
17. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.] – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
18. Херрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре / З.Херрис // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 528 – 637.
19. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н.Ю.Шведова // Русский язык: Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С.3 – 77.
20. Якобсон Р. Избранные работы / Роман Якобсон. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.

The article analyzes the views of linguists to sentence structure scheme as a unit of syntactic paradigm. According to the paradigm of two types of sentences - modification (conjugation) and derivational (derivational) - identifies two types of sentence structure scheme as a unit of syntactic paradigm. Sentence structure scheme of the first type forms a predicate that defines the characteristics valentnistnymy structural and grammatical and semantical minimum sentence. Sentence structure scheme of the second type, derivation, derivational characterize relations between the syntactic structures and derivatives, derivatami.

Key words: paradigm of a sentence, sentence structure scheme, modifications, transformations, properties valentnistni predicate, model of sentence.